

KS. WACŁAW SCHENK

WPLYW RUCHU PIELGRZYMKOWEGO NA LITURGIĘ RZYMSKĄ DO VIII W.*

Na rozwój liturgii Kościoła wywierały dotąd¹ wpływ różne czynniki, jak warunki kulturowe, polityczne, ustrojowe, społeczne¹. Ruch pielgrzymkowy stanowił jeden z tych czynników. Literatura dotycząca tego zagadnienia jest jednak bardzo skromna, a informacje rozrzucone po różnych opracowaniach na temat miejsc pielgrzymkowych, kultu świętych, ich relikwii i obrazów. Nie posiadamy monografii, a nawet jakiegoś szerszego studium². Do tego dochodzi trudność jednoznacznego przypisania ruchowi pielgrzymkowemu przeniesienia określonego zwyczaju liturgicznego z miejsc pątnicznych na inne tereny.

1. PIELGRZYMKĄ JEST FORMĄ KULTU

Celem wędrówki pątnicznej chrześcijan jest miejsce kultu, miejsce „święte”, bo uświęcone życiem i działalnością Jezusa Chrystusa, Jego Matki i innych świętych, w którym znajduje się na przykład grób, część relikwii (różnego stopnia, nie koniecznie *de corpore*) lub obraz łaskami słynący.

Do najbardziej uczęszczanych miejsc pątnicznych do VIII w. należały: Palestyna jako Ziemia Święta (nazwa *he ge he hagia* występuje już u proroka Zachariasza 2,16; por. Mdr 12, 3; 2 Meh 1,7); Chonai w Mniejszej Azji, Monte Gargano w Apulii oraz Mont-Saint-Michel w Normandii (trzy miejsca kultu Michała Archanioła); Kalat Siman (Symeon Słupnik Starszy), Mons mirabilis k. Antiochii (Symeon Słupnik Młodszy), Anaplus k. Konstantynopola (Daniel Słupnik, uczeń Symeona Słupnika Starszego), Seleukia w Izaurii (Tekla), Kartago i inne miasta północnej Afryki (Szczepan, Cyprian), Merida w Hiszpanii (Eulalia), Valencia i Saragossa (Wincenty

* Artykuł opracowany na podstawie referatu wygłoszonego na sympozjum poświęconym problematyce pielgrzymek w starożytności chrześcijańskiej (Lublin dn. 2 VI 1977 r.).

¹ A. Baumstark. *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie*. Freiburg i. Br. 1923. *Ecclesia orans* X; B. Neunheuser. *Storia della liturgia attraverso le epoche culturali*. Roma 1973.

² H. Leclercq (*Pèlerinages aux lieux saints*. DACL XIV 65-176) poświęca kol. 167-173 zagadnieniu: *L'influence des pèlerinages*, uwzględniając tylko wpływ na sztukę.

diakon), Tours (Marcin), Nola we Włoszech (Feliks), Rzym (Piotr i Paweł, Warzyniec, Pankracy, Hippolit).

Ideałem chrześcijańskim od IV w. jest *homo peregrinans*³. Napis na nagrobku lionńskiego kupca, zmarłego w 601 r., podkreśla, że człowiek ten *fuit praecipuae loca sanctorum adsedue*⁴. Motyw podjęcia pielgrzymki jest przede wszystkim religijny. Pątnik pragnie oddać cześć, wypełnić śluby (*votum*), modlić się za siebie i innych⁵. Karol Wielki pielgrzymował cztery razy do Rzymu *orationis causa, votorum solvendorum causa*⁶. Inni szukali na przykład u grobu świętego zdrowia dla siebie lub swoich bliskich⁷.

Pielgrzymka ma charakter wspólnotowy, odbywa się w grupach, a w wypadku indywidualnej pielgrzymki pątnik włącza się we wspólną religijną na miejscu świętym i bierze udział we wspólnych nabożeństwach. Biskup Abercjusz († ok. 200), który podróżował do Rzymu, Syrii i poza Eufrat, zaznaczył w napisie nagrobnym: „Wszędzie znalazłem braci [...], jako pokarm Rybę ze źródła [...], wyborne wino [...] jako też chleb”⁸. Klasycznym przykładem udziału indywidualnej pątniczki w liturgii miejscowej wspólnoty jest Eteria⁹.

2. WSPOMNIENIE PIELGRZYMÓW W LITURGII

Najstarsze znane wspomnienie pątników w liturgii zawiera *Modlitwa wiernych z Wielkiego Piątku*, pochodząca z III w.¹⁰ Prośbę: [...] *peregrinantibus reditum [...] indulgeat* powtarzają następnie sakramentarze: gregoriański¹¹ i gelazjański¹². W nieco innej formie występuje ona w tzw. *Deprecationes Gelasianae*¹³ z końca V w.: *Pro his, quos peregrinationis necessitas [...] vexat [...], Salvatorem Dominum supplicamus, Kyrie eleison*¹⁴

³ Por. 2 Kor 5, 6: „[...] wiemy, że jak długo pozostajemy w ciele, jesteśmy pielgrzymami z daleka od Pana”; Fil 3, 20: „Nasza ojczyzna jest w niebie”; 1 P 1,17: „[...] w bojaźni spędzajcie czas swojego pobytu na obczyźnie”.

⁴ H. Leclercq. *Pèlerinages a Rome*. DACL XIV 46: „visiteur assidu des sépultures des saints”.

⁵ J. Hasenfuss. *Wallfahrt A I*. LThK X (1966) 941.

⁶ Leclercq. *Pèlerinages à Rome* kol. 65.

⁷ Św. Augustyn (Hom. 220-223. PL 38, 1443-1445) wspomina o chorym, który pielgrzymował do św. Wawrzyńca w Rawennie, stąd do św. Szczepana w Ankonie, następnie do kościoła (*memoria*) tego świętego w Hipponie, gdzie wyzdrowiał.

⁸ A. Bober. *Antologia patrystyczna*. Kraków 1965 s. 489.

⁹ *Pielgrzymka do miejsc świętych*. Tłum. o. W. Szoldrski. Opr. o. A. Bogucki. PSP VI. Warszawa 1970, s. 160-241.

¹⁰ J. A. Jungmann. *Missarum sollemnia*. T. 1. 3 Aufl. Freiburg i. Br. 1952 s. 616.

¹¹ *Des Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Ur exemplar*. Hrsg. von H. Lietzmann. 4. Aufl. Münster i. W. 1967 s. 48 nr 79, 11.

¹² *Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae (Sacramentarium Gelasianum)*. Hrsg. L. C. Mohlberg. Roma 1960 s. 66 nr 410.

¹³ Jest to dawna modlitwa wiernych, przeniesiona za papieża Gelazego (†496) na początek mszy św.; z niej pozostało dziśjsze *Kyrie mszalne*.

¹⁴ PL 101, 560; Jungmann, jw. s. 434.

Sakramentarz gelazjański zawiera *orationes ad proficiscendum in itinere [...], ad iter agentibus*¹⁵ Jest to właściwie formularz mszalny, gdyż pątnicy przed wyruszeniem w drogę (*iter*) brali udział we mszy św., otrzymywali specjalne błogosławieństwo i po powrocie byli uroczyście witani¹⁶ Biskup Heito z Bazylei (807-823) zarządził, by pątnicy udający się do Rzymu spowiadali się w swojej parafii¹⁷

Do liturgicznej oprawy pielgrzymki należały specjalne szaty — płaszcz i szeroki kapelusz oraz insygnia — laska i torba pielgrzymia (*baculus et pera* lub *fustis et capsella*, por. Mk 6, 8), poświęcone przez kapłana i wręczane pielgrzymom w kościele przed udaniem się do miejsc świętych. Z taką torbą pątniczą pochowano Karola Wielkiego w Akwizgranie na znak, że skończyło się jego pielgrzymowanie „z daleka od Pana” (2 Kor 5, 6)¹⁸

3. PIELGRZYMKĄ JAKÓ ELEMENT LITURGII POKUTNEJ¹⁹

W Kościele celtyckim i anglosaskim VII i VIII w. pokuta za bardzo ciężkie przewinienia polegała m.in. na *peregrinatio perennis* bez możliwości powrotu do domu. Natomiast frankońskie księgi pokutne ograniczyły pokutę do pielgrzymki bez zakazu powrotu. Taką pokutę wyznaczano za zabójstwo, a czasem także za rozpustę. Poza tym liczni penitenci podejmowali pielgrzymkę dobrowolnie jako drogę do doskonałości, inni w ten sposób uprzedzali czekającą ich pokutę publiczną. Spodziewano się odpuszczenia grzechów dzięki trudom związanym z pielgrzymką oraz dzięki wstawiennictwu świętych, do których grobów się udawano. Poza daleką i coraz bardziej niebezpieczną pielgrzymką do Ziemi Świętej (w 614 r. zdobytej przez Persów, w 638 r. — przez Arabów) pielgrzymowano przede wszystkim do Rzymu²⁰, zwłaszcza od zaistnienia ścisłych związków politycznych państwa Franków z Italią²¹ Papieże łagodzili zadaną pątnikom pokutę; to samo czynili biskupi takich miejsc pątniczych, jak Mont-Saint-Michel w Normandii lub Tours, a od X w. Santiago de Compostela w północno-zachodniej Hiszpanii²²

¹⁵ *Liber Sacramentorum*, s. 191-193, nr 1313-1322; por. *Das Sacramentarium Gregorianum*, s. 128, nr 218.

¹⁶ A. Franz. *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*. Bd. 2. Freiburg i. Br. 1909, s. 271-289. Zwyczaj jest starszy, choć teksty posiadamy dopiero od XI w.

¹⁷ Tamże s. 273.

¹⁸ [...] *super vestimentis imperialibus pera peregrinalis aurea positum est, quam Romam portare solitus erat*. *Mon. Germ. Hist., Script.* IV, 118, add. 2; Franz, jw. s. 273.

¹⁹ B. Poschmann. *Busse und letzte Ölung*. W: M. Schmaus, J. R. Geiselman, A. Grillmeier. *Handbuch der Dogmengeschichte*. Bd. 4. Tl. 3. Freiburg i. Br. 1951 s. 67, 80 n.; W. Schenk. *Liturgia sakramentów świętych*. Cz. 2. Lublin 1964 s. 24-29, 38-40.

²⁰ J. Zettinger. *Die Berichte über Rompilger aus dem Frankenreich bis zum Jahre 800*. „Römische Quartalschrift” Suppl. heft 11:1900 s. 105 nn.

²¹ Pepin Mały został w 754 r. przez pap. Stefana II namaszczony na króla Franków; jego syn Karol Wielki otrzymał w 800 r. koronę cesarską z rąk pap. Leona III; B. Kumor. *Historia Kościoła*. Cz. 2. Lublin s. 35, 71.

²² Pielgrzymki pokutne wspominają później także polskie źródła. Gall Anonim podaje (*Kronika I*,

4. PRZENOSZENIE ZWYCZAJÓW LITURGICZNYCH PRZEZ PĄTNIKÓW

Pątnicy pragnęli po powrocie do domu utrwalić swoje przeżycia i wrażenia, przenosząc formy pobożności, nabożeństw, zwyczajów liturgicznych i budownictwa sakralnego z miejsc pątniczych do krajów i miejsc swojego pochodzenia.

Nasza dzisiejsza pasterka, odprowadzana w noc uroczystości Bożego Narodzenia, pochodzi z Kościoła jerozolimskiego. Eteria pisze, że „uroczystości i radość owego dnia sprowadzają do Jerozolimy ze wszystkich stron niezliczone rzesze, nie tylko mnichów, ale i świeckich, mężczyzn i niewiasty”²³. Biskup Jerozolimy odprowadzał trzy nabożeństwa: nocne w Betlejem, nad ranem w kościele Zmartwychwstania (*Anastasis*), a przed południem na Golgocie (*ad Crucem*). Zwyczaj ten przyjął się następnie także w Rzymie, a później w całym Kościele. Pasterkę odprowadzał papież w kościele Santa Maria Maggiore, przy którym Sykstus III (432-440) wznosił kaplicę naśladowującą grotę betlejemską. Tam umieszczono w VII w. relikwie żłóbka (Santa Maria ad praesepe). Po pasterce i krótkim odpoczynku papież celebrował od drugiej połowy VI w. dla urzędników dworu bizantyńskiego w Rzymie drugą mszę w kościele św. Anastazji. Niektórzy historycy widzą w tym nawiązanie do jerozolimskiego nabożeństwa w kościele Anastasis. Trzecią mszę, najstarszą i pierwotnie jedyłą, odprowadzano w bazylice św. Piotra na Watykanie²⁴. O tej potrójnej celebracji, zastrzeżonej papieżowi, wspomina *Sakramentarz gelazjański (trina celebratio)*²⁵ i kilkadziesiąt lat później — papież Grzegorz Wielki (†604)²⁶

Liturgia jerozolimska skupiała się przede wszystkim wokół świątyń nad miejscem ukrzyżowania (Golgota, Martyrium) i grobu Pańskiego (*Anastasis*). Obie świątynie pochodzące z czasów Konstantyna Wielkiego²⁷ łączyło duże atrium, plac przeznaczony dla uczestników liturgii, zwłaszcza pielgrzymów. Po odwiedzeniu tych wspaniałych bazylik wielu chciało je u siebie odtworzyć. Pierwszym tego przykładem jest kościół rzymski Basilica Heleniana, zwany też Sancta Hierusalem, będący swobodnym naśladowaniem Martyrium jerozolimskiego. Zbudowany został na miejscu pałacu cesarzowej św. Heleny, która w tym kościele umieściła relikwie św. Krzyża²⁸. W *Sakramentarzu gregoriańskim* kościół ten jest wymieniony jako stacyjny, w nim papież odprowadza liturgię czwartej niedzieli Wielkiego Postu i Wielkiego

6), że cesarz Otto III „przybył do grobu św. Wojciecha dla modlitwy i pojednania”. Sam Gall brał udział w pokutnej pielgrzymce Bolesława Krzywoustego do grobu św. Stefana na Węgrzech (*Kronika III*, 25). W 1261 r. książę Bolesław Srogi odbył pieszo taką pielgrzymkę ze Złotoryi do katedry wrocławskiej (T. Silnicki. *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*. Warszawa 1953 s. 166).

²³ Eteria. *Pielgrzymka XXV*, 12 (PSP VI s. 206). W Kościele jerozolimskim obchodzono wtedy Boże Narodzenie w Epifanię — 6 stycznia.

²⁴ M. Righetti. *Manuale di storia liturgica*. T. 2.: *L'anno liturgico*. Ed. 3. Milano 1969 s. 73-77.

²⁵ *Sacramentarium Gelasianum II*, 9 (wyd. Mohlberg nr 8).

²⁶ *Homilia in Evangelium VIII*, 1 PL 76, 1103.

²⁷ Euzebiusz. *Vita Constantini III*, 25, 29, 34.

²⁸ H. Leclercq. *Rome VI DACLXIV* 2956.

Piątku²⁹ Świątynia nad grobem Pańskim w Jerozolimie miała kształt rotundy otoczonej dwunastoma kolumnami³⁰ Rotunda ta wywierała duże wrażenie na pielgrzymach. „Wielu dostojników kościelnych, najczęściej pod bezpośrednim wpływem podróży do Ziemi Świętej, fundowało centralne budowle na wzór jerozolimskiej rotundy Grobu Świętego”³¹ Najstarsze kościoły tego typu powstały na terenie Italii opanowanym przez Longobardów: kościół Gierusalemme w parafii S. Stefano w Bolonii (VI-VIII w.)³²; San Sepolcro w Acquapendente na północ od jeziora Lago di Bolsena, założony prawdopodobnie przez ostatniego króla longobardzkiego Dezyderiusza ok. 770 r.; kościół w Benewencie, zniszczony ok. 1000 r. przez Saracenów. Od wczesnego średniowiecza przyjął się zwyczaj umieszczania kopii jerozolimskiego grobu Pańskiego w chórze, bocznej kaplicy lub w krypcie większych kościołów, albo też w odrębnych rotundach obok nich. Tam modlitwą i czuwaniem czczono godziny odpoczynku Chrystusa w grobie. Z tego nabożeństwa powstał liturgiczny zwyczaj urządzenia „pogrzebu” Ukrzyżowanego w Wielki Piątek (*Depositio crucis*) oraz „nawiedzenia grobu” w poranek wielkanocny (*Visitatio sepulcri*)³³

Z Jerozolimy pochodzi również święto ku czci krzyża świętego³⁴, czczonego tam w kościele ad Cruce od ok. 347 r. Święty Cyryl Jerozolimski wspomina w jednej z katechez tego roku, że części krzyża z tego miejsca rozdzielano już „całemu światu”³⁵ Eteria opisuje wielkie uroczystości w rocznicę poświęcenia świątyni na Golgocie i nad grobem Pańskim, ponieważ „krzyż Pana w tym dniu został znaleziony”³⁶ Święto, obchodzone 14 września, rozpowszechniło się następnie na Zachodzie. Pielgrzymi zabierali ze sobą pamiątki (zwane eulogiami), jak woda, pył (np. ze skały Symeona Słupnika Starszego, zm. 459 r.), obrazy (tabliczki z płaskorzeźbami). W Rzymie już w V w. można było przy drzwiach małych warsztatów zauważyć obrazek Symeona Słupnika Starszego³⁷ Do grobu św. Tekli w Seleucji Izauryjskiej pielgrzymowała Eteria³⁸ Wezwanie do niej o pomoc spotykamy w V w. w źródłach

²⁹ *Das Sacramentarium gregorianum* 59, 79 (wyd. Lietzmann s. 36, 47).

³⁰ C. Kopp. *Heiliges Grab I*. LThK V 120-122.

³¹ Z. Świechowski. *Sztuka romańska*. Warszawa 1976 s. 19.

³² Obecny zespół San Stefano, mający przedstawiać święte miejsca Jerozolimy, pochodzi dopiero z XI-XIII w., a ośmioboczny kościół San Sepolcro z ok. 1160 r.

³³ W. Lipphardt. *Luteinische Osterfeiern und Osterspiele*. Bd. 1-5. Berlin-New York 1975-1976. *Ludus paschalis* w polskich źródłach opracował J. Lewański (*Dramat i dramatyzacje liturgiczne w średniowieczu polskim*. W: *Musica Medii Aevi*. T. 1. Kraków 1965 s. 96-174); *Średniowieczne gatunki dramatyczno-teatralne*. Z. 1.: *Dramat liturgiczny*. Wrocław 1966; por. też: Z. Modzelewski. *Estetyka średniowiecznego dramatu liturgicznego*. RH 12:1964 z. 1 s. 5-69.

³⁴ O historii tej relikwii zob.: A. Frolov. *La relique de la vraie Croix*. Paris 1961.

³⁵ *Crucis lignum, quod per particulas ex hoc loco per universum jam orbem distributum*. *Catech. XIII* nr 4 (tł. pol. W. Kania. PSP IX 175).

³⁶ *Pielgrzymka XLVIII*, 1 (PSP VI s. 226). Jest to pogląd ówczesny. Dokładna data poświęcenia jest dyskusyjna, ale nastąpiło to zapewne przed 347 r. (zob. przyp. 35).

³⁷ Theodoretus. *Historia religiosa* 25. PG 82, 1437 A.

³⁸ *Pielgrzymka XIII*, 1 (PSP VI s. 198).

galijskich³⁹ W Arles (Francja) znaleziono ampułki z wizerunkiem św. Menasa, najpopularniejszego świętego Egiptu⁴⁰ Po odnalezieniu w pobliżu Jerozolimy w 415 r. grobu św. Szczepana diakona (Dz 6, 1-8,2) relikwie i kult jego szerzyły się szybko w Italii (Ankona, Rzym, Neapol), w północnej Afryce i w Galii (najpierw w Arles). Dzięki umieszczeniu imion świętych, czczonych dotąd tylko na Wschodzie, w *Martyrologium Hieronymianum* oraz tekstów mszalnych w sakramentarzach rozpowszechniły się ich kultury w całym Kościele na Zachodzie.

W podobny sposób ruch pielgrzymkowy do Rzymu przyczynił się do popularności kultu rzymskich świętych „dans tout le monde chrétien”⁴¹ Wśród świętych, których relikwie przeniesiono z Rzymu do Galii, występują najczęściej: Piotr, Paweł, Wawrzyniec, Pankracy, Jan i Paweł⁴²

Słynnym miejscem pielgrzymkowym w Italii była także świątynia na Monte Gargano w Apulii, gdzie czczono św. Michała Archanioła, którego kult już wcześniej był bardzo żywotny na Wschodzie i w Egipcie⁴³ Dzień poświęcenia kościoła umieszczono w kalendarzu pod 8 maja i obchodzono przez całe średniowiecze jako święto obowiązujące. Na wzór Monte Gargano powstało w 709 r. podobne sanktuarium na Mont-Saint-Michel w Normandii, odwiedzane przez rzesze pątników⁴⁴ Nic dziwnego, że powstawały liczne kościoły pod wezwaniem Archanioła⁴⁵ Centralnym narodowym sanktuarium państwa Franków było jednak opactwo św. Marcina w Tours z grobem mnicha i biskupa miasta, założyciela najstarszych klasztorów w Europie. Jego kult szerzyli benedyktyni. Wśród licznych pątników do grobu św. Marcina zauważamy św. Wojciecha⁴⁶

Liturgia rzymska składa się z elementów pochodzących z różnych epok i kultur. Nie wszystkie znalazły się tam na skutek ruchu pielgrzymkowego. Duży wpływ mieli biskupi i papieże pochodzący ze Wschodu oraz klasztory greckie na terenie Italii, a także i duchowni uchodzący przed Arabami i Turkami.

Podsumowując skromną próbę przedstawienia wpływu ruchu pielgrzymkowego

³⁹ Franz, jw. s. 394-396.

⁴⁰ W. N. Schumacher. *Menasstadt*. LThK VII 268; J. Ebersolt. *Orient et Occident. Recherches sur les influences byzantines et orientales en France avant les croisades* Paris 1928.

⁴¹ Leclercq. *Pèlerinage à Rome* kol. 48.

⁴² Tamże, kol. 50. Memoria nad grobem św. Pankracego przy Via Aurelia w Rzymie stała się od VI w. celem licznych pątników, którzy zabierali ze sobą pamiątki (eulogia — por. DACL·XI, 2755) oraz relikwie „z dotyku” i szerzyli kult tego świętego (święto 12 maja). Na Zachodzie powstały liczne kościoły pod jego wezwaniem. Por.: B. Kötting. *Pankratius*. LThK VIII 22.

⁴³ Righetti, jw. s. 437-439.

⁴⁴ Jan Długosz opisuje, jak w 1457 r. dziwna psychoza ogarnęła młodzież: młodzi ludzie uciekali z domów, by pielgrzymować do św. Michała w Normandii, w czym jednak rodzice przeszkadzali (HP V s. 261).

⁴⁵ W Polsce patrociniem św. Michała należy do najstarszych. Por. J. Kłoczowski. *Kult św. Michała Archanioła w Polsce średniowiecznej*. ZN KUL 14:1971 nr 4 s. 19-27.

⁴⁶ G. Karolewicz. *Kult św. Marcina w Polsce do schyłku XVI w.* „Studia Theologica Varsaviensia” 8:1970 nr 1 s. 421-445.

na liturgię rzymską, można stwierdzić, że pielgrzymowanie wyrosło ze świadomości: „Pielgrzymami jesteśmy z daleka od Pana” (2 Kor 5, 6), który „wyszedł od Ojca i przyszedł na świat” (por. J 16, 28), „przeszedł dobrze czyniąc i uzdrawiając” (por. Dz 10, 38) „i znowu opuścił świat i wrócił do Ojca” (por. J 16,28). Pielgrzymowanie zostawiło stały ślad w liturgii proszącej: „Utwierdź w wierze i miłości Twój Kościół pielgrzymujący na ziemi” (Modlitwa eucharystyczna III).

DER EINFLUSS DER WALLFAHRTSBEWEGUNG AUF DIE RÖMISCHE LITURGIE BIS ZUM 8. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Das Wallfahren ist ein Ausdruck der Frömmigkeit, ihr Ziel ist ein Kultzentrum, ihr Motiv ist der Glaube an Gottes Güte und die Gemeinschaft der Heiligen. Dazu kommt, dass Wallfahren ein religiöses Gemeinschaftserlebnis formt, auch im Falle einer individuellen Pilgerfahrt, da der Einzelpilger am Ziel seiner Wallfahrt eine Gemeinde antrifft und an gemeinsamen Gottesdiensten teilnimmt (B. Kötting).

Das Wallfahren, seit dem 4. Jh. ein christliches Grundmotiv (*homo peregrinans*), wurde in die Liturgie aufgenommen und im Laufe der Jahrhunderte mit Liturgie umgeben. Die Bitte der Karfreitagsliturgie *peregrinantibus reditum indulgeat* kehrt in Sakramentaren (Gregor., Gelas.) und (verändert) in den *Deprecationes Gelasianae* wieder. Die Pilger nehmen an einer Abschiedsmesse teil, erhalten den Segen für sich und ihre Pilgertracht und werden nach der Rückkehr feierlich eingeholt (Texte sind später; A. Franz).

Die Pilgerfahrt wurde unter dem Einfluss der irischschottischen Kirche ein Element der Bussliturgie (B. Poschmann).

Bei ihrer Rückkehr in die Heimat brachten die Pilger nicht nur Andenken (Eulogien), sondern auch liturgische Gebräuche mit, wie z.B. die *trina celebratio* am Weihnachtsfest (s. Maria ad praesepe), Nachahmungen jerusalemer Kirchen, besonders der Grabeskirche (Rom, S. Stefano in Bologna, Acquapendente, Benevent u.a.), was dann zur *Depositio crucis* und *Visitatio sepulcri* führte (W. Lipphart), ferner das Kreuzfest am 14. September, der Kult der hl. Thekla, des Diakons Stephanus, des hl. Menas u.a. Ebenso verbreiteten Rompilger Reliquien und Heiligenkulte der Stadt in anderen Ländern. Bedeutender Einfluss auf die Verbreitung des Michaelkultes hatten Pilgerfahrten nach Monte Gargano in Süditalien und (seit 709) Mont-Saint-Michel in der Normandie. Zentrales Nationalheiligtum des Frankenreiches war jedoch Tours mit dem Grabe des hl. Martin. Zu den zahlreichen Pilgern zählte u.a. der hl. Adalbertus (Wojciech) (†997). Michael- und Martinskirchen gehören in Polen zu den ältesten Patrozinien.

Eine erschöpfende Darstellung des Einflusses des Wallfahrtswesens auf die Liturgie des Westens erfordert umfangreiche Studien über Wallfahrtszentren, die Pilger und ihre Einflussmöglichkeiten auf Kunst, Frömmigkeit und Liturgie nach ihrer Rückkehr in die Heimat.